

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه کاشان

دانشکده علوم انسانی

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی مبانی، اصول، قواعد و روش تفسیری شیخ مفید(ره)

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محسن قاسم پور

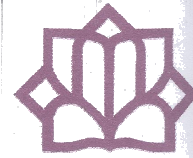
استاد مشاور:

جناب آقای دکتر حسن رضازاده

توسط:

فاطمه رضازاده

بهمن ماه ۱۳۹۲

دانشگاه کاشان
دانشکده علوم انسانی

بسمه تعالی

تاریخ: ۹۵/۱۲/۲۱
شماره: ۳۶۴۷۴۶
پوست

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه

صورتجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: خانم فاطمه رضازاده شماره دانشجویی: ۹۰۱۲۵۹۰۲۱۲

رشته: علوم قرآن و حدیث دانشکده: علوم انسانی

عنوان پایان نامه: بررسی مبانی، اصول، قواعد و روش تفسیری شیخ مفید

تعداد واحد پایان نامه: ۴ واحد تاریخ دفاع: ۱۳۹۲/۱۱/۲۰

این پایان نامه به مدیریت تحصیلات تکمیلی به منظور بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد ارائه می گردد. دفاع از پایان نامه در تاریخ ۱۳۹۲/۱۱/۲۰ مورد تأیید و ارزیابی اعضای هیأت داوران قرار گرفت و با نمره ۱۹/۵۵ به عدد ۱۹/۵۵ و با درجه بسیار خوب به تصویب رسید. اعضای هیأت داوران:

عنوان	نام و نام خانوادگی	مرتبه علمی	امضاء
۱. استاد راهنما	دکتر محسن قاسمپور	دانشیار	
۲. استاد مشاور	دکتر حسن رضازاده	استادیار	
۳. متخصص و صاحب نظر دانشگاه	دکتر مصطفی عباسی مقدم	استادیار	
۴. متخصص و صاحب نظر دانشگاه	دکتر حسن احمدی زاده	استادیار	
۵. نماینده تحصیلات تکمیلی	دکتر مصطفی عباسی مقدم	استادیار	

دکتر محمد رضا منصورنیا
مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه

آدرس: کاشان - بلوار قطب راندی
کد پستی: ۸۷۳۱۷ - ۵۱۱۶۷
تلفن: ۵۱۱۲۷۷۷ - ۵۱۱۲۷۷۷
<http://www.kashanu.ac.ir>

تقدیم به

رادمردی که در دریای معارف قرآن غوطه ور بود و گوهر گرانبهای تفسیر کتاب الله را به شیفتگان آیه های خداوند، بی هیچ شائبه ای عرضه کرد.

به او که به مدد آیه ای، پرده از چهره آیه ای دیگر می افکند و جلوه ای از مکتب تفسیری خاندان وحی را بر ایمان نمایاند. هم او که به حق سزاوار واژه «مفید» بود.

تشکر و قدر دانی

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت به ما عطا فرمود. در اینجا بر خود لازم می‌دانم از تمامی اساتید بزرگوار، به ویژه اساتید دوره کارشناسی ارشد که در طول سالیان گذشته مرا در تحصیل علم و معرفت و فضائل اخلاقی یاری نموده اند تقدیر و تشکر نمایم.

از استادگرامی و بزرگوار جناب آقای دکتر محسن قاسم پور که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این پایان نامه تقبل نموده اند نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

از جناب آقای دکتر حسن رضازاده به عنوان مشاور که با راهنمایی خود مرا مورد لطف قرار داده اند، کمال تشکر را دارم.

بر خود لازم میدانم که از جناب آقای دکتر مصطفی عباسی مقدم و جناب آقای دکتر حسن احمدی زاده که داور این پایان نامه را بر عهده گرفتند، تشکر و قدر دانی کنم.

همچنان که خود را از قدر دانی نسبت به تشویق و همراهی بی دریغ خانواده عزیزم ناتوان

می‌یابم.

چکیده

بررسی مبانی، روش و قواعد تفسیر از جمله پژوهش های مهم در حوزه مباحث علوم قرآنی به شمار می آید. در عصر تدوین تفسیر، از دوره تابعین به بعد، برخی مفسران بدون تدوین و شفاف سازی این قبیل مباحث، به تفسیر قرآن اهتمام ورزیده و برخی دیگر به اجمال به ویژه در مقدمات خود یا در فراز و فرودهای تفاسیرشان به این مقولات پرداخته اند. در دوران معاصر و در پی رو به فزونی نهادن تدوین آثاری که موضوع آن اصول و قواعد و روش تفسیر قرآن است، مطالعه و تحلیل علمی موضوع مذکور، توجه محققان را به خود معطوف داشته است. شیخ مفید را می توان از زمره مفسرانی دانست که در امر تفسیر دارای مبنا و روش است و برای نیل به تفسیر صحیح آیات قرآن به قواعد و اصولی ملتزم بوده است. پایبندی این مفسر و متکلم شیعی به مبانی صدوری و دلالی، نظیر وحیانی بودن کلام خدا، اعجاز کلام الهی و تحریف ناپذیری آن در بخش مبانی صدوری و هم چنین قابل فهم بودن آیات الهی، در بخش مبانی دلالی، انکارناپذیر است. شیخ مفید گرچه اثر مستقل تفسیری ندارد اما براساس همان اندیشه های تفسیری و یا آراء وی که به صورت پراکنده در برخی آثار وی منعکس شده، در تفسیر قرآن دارای روشی عقلانی و برهانی است که با تمسک به قواعد و اصول تفسیر؛ بدان دست یافته و در عین حال در روش خود از آیات و روایات نیز بهره گرفته است. تأثیر جریانات عصری در روش تفسیری او به مثابه حافظ مبانی کلامی شیعی انعکاس تام دارد. این قبیل تأثیرات را در انواع مناظرات و جدلیات و پاسخ به سؤالات تفسیری گروه ها و جریانات فکری قابل مشاهده است. در این قبیل مناظرات و مباحثات آنچه به عنوان محوری اساسی تلقی می شود، دفاع از آراء تفسیری شیعه است؛ به خصوص در بخش هایی که با آموزه های کلام اهل بیت علیهم السلام همراه است.

کلمات کلیدی: روش های تفسیری، کلام، جریانات عصری، قواعد و اصول تفسیر.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۳	طرح کلی تحقیق.....
۶	فصل اول: کلیات و مفاهیم.....
۷	۱- احوال و آثار شیخ مفید(ره).....
۷	۱-۱. نگاهی به زندگی شیخ مفید(ره) و احوال و آثار او.....
۸	۱-۱-۱. شرح احوال شیخ مفید(ره).....
۱۰	۱-۱-۲. خاندان شیخ مفید(ره).....
۱۱	۱-۱-۳. وجه تسمیه «مفید».....
۱۳	۱-۱-۴. مفید(ره) در آینه نگاه اندیشمندان.....
۱۵	۱-۱-۵. مشایخ و اساتید شیخ مفید(ره).....
۱۷	۱-۱-۶. تعلیم و تربیت شاگردان.....
۱۷	۱-۱-۷. آثار و تألیفات شیخ مفید(ره).....
۱۷	۱-۱-۷-۱. معرفی کوتاه آثار شیخ مفید(ره).....
۱۹	۱-۱-۷-۲. سایر آثار شیخ مفید(ره).....
۱۹	۱-۱-۸. حوادث مهم دوران زندگی شیخ مفید(ره).....
۲۰	۲- اصطلاحات.....
۲۰	۲-۱. اصطلاحات و مفاهیم.....
۲۱	۱-۲-۱. مبنا در لغت.....
۲۱	۱-۲-۲. مبنا در اصطلاح.....
۲۲	۱-۲-۳. اصول تفسیر.....
۲۲	۱-۲-۴. قواعد تفسیر.....
۲۲	۱-۲-۵. تعریف تفسیر.....

۲۳	..... ۱-۲-۵-۱. تفسیر در لغت.
۲۳	..... ۲-۲-۵-۲. تفسیر در اصطلاح.
۲۵	..... ۶-۲-۱. تأویل.
۲۵	..... ۱-۲-۶-۱. تأویل در لغت.
۲۵	..... ۲-۲-۶-۲. تأویل در اصطلاح.
۲۹	..... ۷-۲-۱. مناہج تفسیری.
۳۰	فصل دوم: مبانی، قواعد و روش تفسیری شیخ مفید(ره).....
۳۱	..... ۱- مبانی تفسیری از نظر شیخ مفید(ره).
۳۱	..... ۲-۱-۱. مبانی تفسیری شیخ مفید(ره).
۳۱	..... ۲-۱-۱-۱. مبنای وحیانی بودن قرآن
۳۱	..... ۲-۱-۱-۱-۱. وحی در لغت.
۳۲	..... ۲-۱-۱-۲. وحی در اصطلاح.
۳۲	..... ۲-۱-۱-۳. موارد استعمال «وحی» در قرآن از منظر شیخ مفید(ره).
۳۷	..... ۲-۱-۲. مبنای اعجاز قرآن
۳۸	..... ۲-۱-۲-۱. تعریف لغوی معجزه.
۳۸	..... ۲-۱-۲-۲. تعریف اصطلاحی معجزه.
۳۹	..... ۲-۱-۲-۳. اعجاز و تحدی قرآن
۴۱	..... ۲-۱-۲-۴. شیخ مفید و اعجاز قرآن.
۴۳	..... ۲-۱-۳. مبنای تحریف ناپذیری قرآن.
۴۳	..... ۲-۱-۳-۱. تحریف در لغت
۴۳	..... ۲-۱-۳-۲. تحریف در اصطلاح.
۴۴	..... ۲-۱-۳-۳. دیدگاه شیخ مفید(ره) درباره عدم تحریف قرآن.
۴۵	..... ۲-۱-۴. دیدگاه شیخ مفید(ره) درباره قابل فهم بودن قرآن.
۵۰	..... ۲-۱-۵. دیدگاه شیخ مفید(ره) درباره تفسیر به رأی.

۵۳	.....۲- قواعد و روش تفسیری شیخ مفید(ره)
۵۳	.....۲-۲-۱. قواعد تفسیر از نظر شیخ مفید(ره)
۵۸	.....۲-۲-۲. بررسی روش تفسیری شیخ مفید(ره)
۵۹	.....۲-۲-۲-۱. روش تفسیر عقلی - کلامی
۶۰	.....۲-۲-۲-۲. پیشینه تاریخی روش تفسیر کلامی
۶۲	.....۲-۲-۲-۳. مهم ترین مسائل تفسیر کلامی
۶۶	.....۲-۲-۳. «شیخ مفید»؛ آغازگر سبک تفسیر عقلی - کلامی در میان شیعه
۶۸	.....۲-۲-۴. ویژگی و شاخصه اصلی روش تفسیری شیخ مفید (ره)
۷۳	..... جمع بندی
۷۴	..... فصل سوم: تأثیرات عصری در تفسیر شیخ مفید(ره)
۷۵	.....۱. جریان های کلامی عصر شیخ مفید(ره)
۷۵	.....۱-۱-۱. عصر شیخ مفید(ره)
	.....۱-۲-۱. اندیشه های کلامی و شکل گیری فرقه های اسلامی در قرن
۷۸	..... نخست
۷۹	.....۱-۳-۱. جریان های کلامی عصر شیخ مفید(ره)
۸۱	.....۱-۳-۱. معتزله
۸۳	.....۱-۳-۱-۱. عقاید معتزله
۸۳	.....۱-۳-۲. اهل حدیث
۸۵	.....۱-۳-۱-۲. عقاید اهل حدیث
۸۶	.....۱-۳-۳. اشاعره
۸۷	.....۱-۳-۱-۳. عقاید اشاعره
۸۹	.....۲. شیخ مفید(ره) و دیدگاه های تفسیری عصری

۱۸۹	.....۱-۲-۳.شخصیت های کلامی عصر شیخ مفید(ره)
۹۱	.....۲-۲-۳. مناظره ها و دیدگاه ها
۹۱	.....۱-۲-۲-۳.شیخ مفید(ره) و معتزله
۹۳	.....۱-۱-۲-۲-۳.مناظره قاضی عبدالجبار معتزلی با شیخ مفید (ره)
۹۵	.....۲-۱-۲-۲-۳.مناظره شیخ مفید(ره) با مرد معتزلی درباره آیات رجعت
۹۹	.....۳-۱-۲-۲-۳. شیخ مفید(ره) و پاسخ به ادّعی ابو الحسین خیاط
۱۰۴	.....۴-۱-۲-۲-۳.مناظره با خیاط معتزلی درباره شفاعت
۱۰۸	.....۲-۲-۲-۳.شیخ مفید و اهل حدیث
	.....۱-۲-۲-۲-۳.مناظره شیخ مفید(ره) با مردی از اهل حدیث درباره آیه
۱۰۹	.....تطهیر
۱۱۲	.....۳-۲-۲-۳.شیخ مفید و مناظره با شیخ ورتانی اشعری
۱۱۷	.....۴-۲-۲-۳- عصمت انبیاء و امامان از نظر شیخ مفید(ره)
۱۲۰	.....۵-۲-۲-۳.بررسی آیات قیامت از دیدگاه شیخ مفید(ره)
۱۲۲	.....۶-۲-۲-۳. شیخ مفید(ره) و تفسیر آیه «عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَأَخَّرَتْ»...
۱۲۳	.....۷-۲-۲-۳.بحثی در باره مسح پا در وضو از نگاه شیخ مفید(ره)
۱۲۶	.....جمع بندی
۱۲۷	.....نتیجه گیری
۱۲۹	.....منابع

مقدمه

﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ﴾^۱ قرآن، مهم ترین، استوارترین و ارجمندترین مستند شناخت و معرفت الهی و معجزه جاوید آخرین پیامبر است. ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾^۲ تا بشر را از تاریکی‌ها برهاند و به نور رهنمون سازد ﴿كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾^۳ این کتاب والامرته ﴿بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ﴾^۴ از هرگونه دگرگونی و دستبرد مصون است ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾^۵ و به اقتضای اعجازش تا قیام قیامت، حقانیت و الهی بودن خویش را با صدایی رسا اعلان می‌کند و مدعیان را به مبارزه می‌طلبد ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَاتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَعْظَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنَّ كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾^۶.

در طول تاریخ بشر، اندیشمندان و مفسران بسیاری در کنار این خوان نعمت نشسته‌اند و عمر خود را با آن سپری کرده‌اند. آنان کوشیده‌اند که دریافت‌های خود را به دیگران منتقل کنند که حاصل آن تفاسیر ارزشمند به یادگار مانده است.

ما اکنون میراث دار مجموعه‌ای گرانسنگ از تفاسیر گوناگون هستیم. هدف اصلی مفسران قرآن دستیابی به فهم صحیح آیات قرآن است. بالطبع دستیابی و نیل به هدف در هر کاری از طریق روش خاصی صورت می‌پذیرد و تفسیر قرآن نیز مشمول این قانون و قاعده کلی است. بدیهی است که تمام تفاسیری که بر قرآن نوشته شده، با روش واحدی نبوده و هر مفسر با روش و رویکرد خاص خود به تفسیر قرآن پرداخته است.

عمده روش‌های تفسیری در رجوع به قرآن با استشهاد به روایات و یا تکیه بر عقل و یا کشف و شهود است. از سوی دیگر رویکرد هر مفسر با توجه به افکار و عقاید، تخصص علمی، تمایلات ذوقی و یا نیازها و دغدغه‌های عصری او مشخص می‌گردد. نتیجه این گرایش‌ها، تألیف تفاسیری با جهت‌گیری‌های ادبی، فلسفی، کلامی، اجتماعی، عرفانی و ... توسط مفسران است.

۱. اسراء/۹.
۲. مؤمن/۲.
۳. ابراهیم/۱.
۴. بروج/۲۱.
۵. حجر/۹.
۶. یونس/۳۸.

در این میان مفسرانی وجود دارند که به تفسیر آیات قرآن پرداخته‌اند اما کتابی مدون و مبوب با عنوان تفسیر آیات قرآن که در آن مبانی، اصول، قواعد و روش تفسیری مشخصی را به مخاطب ارائه دهد ننگاشته‌اند. از جمله متکلم بزرگ شیعی و مفسر گرانقدر قرآن، محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید (ره) است. تفاسیری که این مفسر عالی قدر بر برخی آیات قرآن نوشته، در میان آثار متعدد ایشان پراکنده است.

اگرچه آثاری درباره شیخ مفید در قالب مقالات به نگارش درآمده، اما پژوهش مستقلی در زمینه مبانی و روش و اصول و قواعد تفسیری شیخ مفید صورت نگرفته است. این پایان نامه با عنوان «بررسی مبانی، اصول، قواعد و روش تفسیری شیخ مفید(ره)» به نگارش درآمده است و دیدگاه‌های تفسیری شیخ مفید را از لابه لای آثارش استخراج کرده و سعی دارد به مبانی، اصول و قواعد تفسیری وی دست یابد و صورتی مدون به آن دهد و نیز به معرفی رویکرد و روش تفسیری این متکلم شیعی که روشی عقلی- کلامی و متأثر از اوضاع عصری اوست می‌پردازد. شایان ذکر است که به دلیل نبود اثر مستقل تفسیری از شیخ مفید امکان بررسی همه جنبه‌ها و فراز و فرودهای تفسیری وی وجود ندارد و کاستی‌های احتمالی این نوشتار نیز به دلیل فقدان چنین مستنداتی است.

به این ترتیب این رساله مشتمل بر بخش‌های ذیل است:

در فصل اول با عنوان کلیات و مفاهیم، از احوال و آثار شیخ مفید(ره) و اصطلاحاتی از قبیل؛ تفسیر و تأویل و واژه‌هایی از این دست که معمولاً در حوزه‌های روش‌های تفسیری است، سخن به میان آمده است.

در فصل دوم، به بحث مبانی تفسیری از نظر شیخ مفید(ره) پرداخته شده که شامل زیر مجموعه‌های مبانی تفسیری، قواعد و روش تفسیری وی است. در بخش مبانی تفسیری مباحثی چون: اعجاز قرآن، تحریف ناپذیری قرآن و قابل فهم بودن قرآن از منظر شیخ مفید مورد بررسی قرار گرفته است.

بخش قواعد و روش تفسیری دربردارنده دو مبحث است، نخست قواعدی که شیخ مفید در تفسیر آیات بدان پای بند بوده و بحث بعدی به معرفی روش و سبک خاص تفسیری شیخ مفید اختصاص یافته و روش‌شناسی وی مورد بررسی قرار گرفته است.

موضوع فصل سوّم این پایان نامه، بررسی تأثیرات عصری در تفسیر شیخ مفید(ره) است که آن هم در دو بخش تنظیم گردیده؛ بخش اوّل عهده دار معرفی جریان‌های کلامی عصر شیخ مفید است. در بخش دوّم به دیدگاه‌های تفسیری عصری پرداخته شده و از مناظرات شیخ مفید با فرقه‌های مختلف گزارشاتی ارائه شده است و آنگاه برخی نظرات تفسیری شیخ بیان و مورد بررسی و تدقیق قرار گرفته است.

طرح کلی تحقیق

موضوع تحقیق

بررسی مبانی، اصول، قواعد و روش تفسیری شیخ مفید(ره) به مثابه یکی از عالمان تأثیرگذار شیعی، از رهگذر آثار گوناگون وی اساس این پژوهش است. این سه رکن بنیادین در مباحث علوم قرآنی و تفسیر به طور جسته و گریخته در لابه‌لای آثار شیخ مفید وجود دارد. شیخ مفید(ره) پس از ائمّه و شاگردان مبرزشان، مبتکر مباحث کلامی و اندیشه‌های تفسیری مبتنی بر رویکرد کلامی است. از این جهت گردآوری، تدوین، تبیین، تحلیل مبانی، اصول و روش تفسیری او، در مباحث تفسیری و کلامی از اهمیت خاصی برخوردار است. عصر شیخ مفید همراه با مجادلات و مناظرات کلامی بود. روش او در پرداختن به مسائل کلامی و در نهایت دفاع از اصول و مبانی کلامی شیعه، با شیوه استاد و سلف خود یعنی محمد ابن بابویه متمایز بود.

در روزگارش کسانی مانند قاضی ابوبکر باقلانی و قاضی عبدالجبار معتزلی می‌زیست. یکی مدافع کلام اشعری و دیگری سخنگوی کلام معتزلی بود. بر اساس گزارش‌های دریافتی شیخ مفید با هر دو آنها مناظره کرده است. دغدغه‌های شیخ مفید در کنار تخصص و زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی جهان اسلام، او را به شخصیتی منحصر به فرد تبدیل کرد. بررسی این نگاه و تأثیر آن در مباحث تفسیری یکی از جنبه‌های مهم این پژوهش تلقی می‌شود.

زمینه ، سابقه و تاریخچه موضوع تحقیق

پژوهش مستقلی در زمینه مبانی و روش و اصول و قواعد تفسیری شیخ مفید صورت نگرفته است. تنها اثری که تاکنون در زمینه گردآوری و تدوین اندیشه‌های تفسیری شیخ مفید تألیف یافته، کتابی با عنوان «تفسیر القرآن المستخرج من تراث الشيخ المفید» تألیف سید محمد علی ایازی است. در این اثر صرفاً آراء تفسیری او که در لابه‌لای آثار شیخ مفید آمده

است، جمع آوری شده اما هیچ گونه تحلیلی که بتوان از رهگذر آن به مبانی و رویکرد و روش وی دست یافت، به دست نیامده است.

این رساله با تحلیل و بررسی این دیدگاه‌ها، و براساس تفسیر آیات قرآن باید مبانی، اصول، قواعد و روش تفسیری وی را تبیین و ارزیابی نماید. از این حیث این نوشتار ابتکاری و بی سابقه به شمار می‌آید.

اهمیت و ارزش تحقیق با تأکید بر کاربرد نتایج آن

در میان آثار شیخ مفید، اثری که منحصراً از ابتدا تا انتهای قرآن، آیات را تفسیر کرده باشد، به چشم نمی‌خورد. آراء تفسیری ایشان در مجموعه آثارش پراکنده است. گردآوری، تدوین، تحلیل و ارزیابی آراء این عالم تأثیرگذار در حوزه قرآن در قالب یک رساله دانشگاهی و با ملاحظه اصول پژوهش از اهمیت و ارزش این تحقیق حکایت دارد.

شیخ مفید در عصری می‌زیسته که مباحث و مجادلات کلامی بین عالمان مسلمان متداول بوده است. براساس این مباحث آیاتی از قرآن تفسیر شده است. از این جهت پرداختن به چرایی توجه به مباحث تفسیری با صبغه کلامی در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

بررسی و تبیین دیدگاه‌های تفسیری شیخ مفید می‌تواند از نحوه تأثیر او در بین مفسرانی که تفسیرهای خود را با رنگ و بوی کلامی تدوین کرده‌اند، حکایت داشته باشد. از نتایج این پژوهش محققان حوزه، اساتید دانشگاه، علاقمندان به مباحث قرآنی و کلامی و به طور مشخص دانشجویان رشته‌های علوم قرآن و حدیث بهره خواهند برد.

فرضیه‌ها یا سؤال‌های ویژه

۱. شیخ مفید به مبانی تفسیری نظیر وحیانی بودن کلام وحی، برخوردار بودن قرآن از اعجاز، قابل فهم بودن آیات قرآن و ... اعتقاد داشته و برای تأیید این مبانی از نصوص دینی (قرآن و حدیث) بهره گرفته است.

۲. رویکرد تفسیری شیخ مفید، کلامی است که رویکردی متأثر از محیط عصری است.

۳. روش تفسیری شیخ مفید، عمدتاً عقلی - اجتهادی است اما به فراخور مطلب از دیگر روش‌های تفسیری همچون روش قرآن به قرآن و روش روایی نیز در تفسیر استفاده کرده است.

روش انجام تحقیق

این تحقیق با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای انجام می‌گیرد و از نوع توصیفی و تحلیلی است. با مراجعه به منابع و گردآوری مطالب مورد نیاز، به توصیف و تبیین و تحلیل و بررسی و ارزیابی موضوع و مبانی آن خواهیم پرداخته خواهد شد.

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱- احوال و آثار شیخ مفید(ره)

۱-۱. نگاهی به زندگی شیخ مفید(ره) و احوال و آثار او

در کشاکش تاریخ همواره مردان آسمانی بر پهنای زمین پانهاده‌اند تا بر دل‌های غبار آلود اهل زمین ببارند و جانی تازه بر گلستان وجود بدمند. شخصیت‌هایی که اگر نبودند بشریت توان عبور از تاریکی‌ها و رهایی از گمراهی‌ها را نداشت. تاکنون خورشید وجود بزرگان بسیاری بر بیابان ظلمت زده تاریخ تابیده که برای رسیدن به کنه وجودی آنان و پانهادن به اقیانوس افکار بلندشان، انسان طالب زمانی بس طولانی است.

در میان انبوه انسان‌هایی که به دنیا می‌آیند و رشد کرده و پس از زمانی می‌میرند و از یاد می‌روند، دانشمندان از اندک افرادی هستند که با بر جا گذاشتن آثار و افکار و تربیت شاگردان، محدودیت زمانی را درهم شکسته و در میان آیندگان نیز زندگی می‌کنند. در کاروان پرشتاب دانش نیز تمامی رهروان یکسان نیستند.

گروهی از دانشمندان افکار گذشتگان را به آیندگان انتقال می‌دهند. تلاش آنان، شرح، تفسیر و احیاناً تکمیل و تصحیح مطالب گذشتگان است. اما آنها که مسیر تحقیقات علمی را تغییر داده‌اند و نقطه عطفی در تاریخ علم به وجود آورده‌اند اندکند و پس از گذشت سال‌ها بلکه قرن‌ها به ظهور می‌پیوندند.

در این خصوص مکتب بغداد یکی از قابل توجه‌ترین رویدادهای تاریخ دانش بشری است. زمینه پیدایش این حوزه قوی با استقرار نواب اربعه امام عصر عجل الله فرجه در بغداد و حضور دانشمندان برجسته مانند محمد بن همّام اسکافی، و هجرت علمای مهم به ویژه از قم به این شهر چون کلینی و ابن قولویه و ابن داود قمی فراهم آمد.

با این مقدمه، گامی کوچک در جهت معرفی شخصیت شیخ مفید(ره)، نسب و خاندان و تاریخچه زندگانی وی برداشته خواهد شد.

۱-۱-۱. شرح احوال شیخ مفید(ره)

شیخ مفید از اعراب اصیل قحطانی بوده و نسبش به حارث بن کعب می‌رسد.^۱ از این جهت لقب حارثی گرفته است.^۲ نیای پنجم وی سعید بن جبیر است.^۳ ابوالعباس احمد نجاشی رجالی متقدم و شاگرد شیخ مفید، نسب وی را این گونه آورده است: مُحَمَّد بن مُحَمَّد بن النُّعْمَان عَبْدُالسَّلَام بن جَابِر بن النُّعْمَان بن سَعِيد بن جُبَيْر بن وَهَّيب بن هِلَال بن اوس بن سَعِيد بن سَنَان بن عَبْدِالدَّار بن الرَّيَّان بن قَطْر بن زياد بن الحارث بن مالک بن ربيعة بن كعب بن الحارث بن كعب بن علقمة بن خلد بن مالك بن أدر بن زيد بن يشجب بن عريب بن زيد بن كهلان بن سبأ بن يشجب بن يعرب بن قحطان.^۴ بنابراین نسب وی با سی وسه واسطه به قحطان می‌رسد، که او را پدر عرب خوانده‌اند و گویند وی فرزند حضرت نوح عليه السلام و نخستین فردی بوده که به زبان عربی تکلم کرده است.^۵

نام او "محمد"، کنیه اش "ابوعبدالله"، لقب معروفش "مفید" و لقب‌های دیگرش عُكْبَرِي، بغدادی و حارثی است^۶ که این سه لقب از زادگاه و محل سکونت و نیای وی گرفته شده است و از آن رو که پدرش معلّم بوده، به "ابن المعلّم" نیز معروف گردیده است.^۷

۱. نجاشی، ابوالعباس احمد، فهرست اسماء مصنف الشيعة، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، بی تا، ص ۳۹۹، رقم ۱۰۶۷.

۲. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الأمالی، چاپ اول، قم: المؤتمر العالمي لآلئفة الشيخ مفید، ۱۴۱۳هـ.ق، مجلس ۲۳؛ طبری، محمد بن ابی القاسم، بشارة المصطفی، نجف: مكتبة الحيدرية، چاپ دوم، ۱۳۸۳، ص ۱۴.

۳. این شخص غیر از سعید بن جبیر تابعی مفسر است. (شبیری، سید محمد جواد، مجله نور علم، مقاله تاریخ حیات شیخ مفید، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دوره چهارم، شماره نهم، ۱۳۷۱، ص ۵۹).

۴. نجاشی، ابوالعباس احمد، فهرست اسماء مصنف الشيعة، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، ص ۳۹۹، رقم ۱۰۶۷.

۵. رسولی محلاتی، سید هاشم، ترجمه الارشاد، چاپ دوم، تهران: الاسلامیة، بی تا، ج ۱، ص ۱۳.

۶. رک: نجاشی، ابوالعباس احمد، پیشین، ص ۳۹۹؛ طوسی، محمد بن حسن، الفهرست، تصحیح و تعلیق سید محمد صادق آل بحر العلوم، قم: منشورات الرضی، بی تا، ص ۱۵۷؛ عسقلانی، ابن حجر، لسان المیزان، بیروت: مؤسسه الاعلمی، ۳۹۰هـ.ق، ج ۵، ص ۳۶۸ و ج ۷، ص ۷۵.

۷. امین عاملی، سید محسن، اعیان الشيعة، چاپ پنجم، بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۳هـ.ق، ج ۹، ص ۴۲۰.

وی در روز ۱۱ ذی‌قعدة سال ۳۳۶ (ق.ه) در عكبرى - شهرى بر کرانه شرقى دجله در ده فرسنگى بغداد^۲ - در مكانى معروف به سويقه ابن بصرى متولد شد و در نخستين روزهاى ماه رمضان سال ۴۱۳ (ق.ه) بدرود حیات گفت.

برخى مصادر مانند الفهرست ابن ندیم و شیخ طوسى تاریخ ولادت وی را به سال ۳۳۸ (ق.ه) دانسته‌اند. نجاشى، رجالى معروف که معاصر شیخ مفید بود و پس از او گروهى دیگر ولادت شیخ مفید را در روز یازدهم ذی القعدة سال ۳۳۶ (ق.ه) دانسته‌اند. ویژگی‌هاى ممتاز نجاشى همانند چیره دستی وی در رجال، توجه و عنایت اختصاصى به این علم و آگاهی خاص او از انساب عرب ما را بر این می‌دارد که نظر نجاشى را بر دیگر محققان که معتقدند ولادت ایشان در سال ۳۳۸ (ق.ه) بوده ترجیح دهیم. از دیگر علل پذیرش نظر نجاشى تأخر کتاب او از الفهرست شیخ طوسى است.

از دوران کودكى و خردسالى شیخ مفید اطلاع چندانى در دست نیست. برخى گزارش‌ها حاكى از آن است که وی در خردسالى به همراه پدر به بغداد آمد و فراگیرى علم را در نزد ابوعبدالله حسین بن على بصرى معروف به جُعَل - از شیوخ بزرگ معتزله در عصر خویش و سرآمد در فقه و کلام - آغاز کرد. سپس در نزد ابو یاسر شاگرد متکلم نامى ابوالجیش مظفر بن محمد خراسانى بلخى که ظاهراً «طاهر» نام داشته^۵ به علم آموزى پرداخت. این اطلاعات از کلام ابن ادریس در سرائر و ورام بن ابى فراس در تنبیه الخواطر به دست آمده است.^۶

۱-۱-۲. خاندان شیخ مفید(ره)

پدر شیخ مفید به شغل معلمى اشتغال داشت. ابن حجر درباره وی مى‌نویسد: وی در واسط معلم بود و در آنجا زاده شد و در عكبرى به قتل رسید.^۷ از مفید دو فرزند مى‌شناسیم یکی ابوالقاسم على و دیگری دخترش که همسر ابویعلی جعفرى بود.

ابوالقاسم على حدود سال ۳۷۰ (ق.ه) چشم به جهان گشود که ظاهراً رساله مفید به فرزندش در فقه برای او نوشته شده است. وی از هارون بن موسى تلعكبرى و ابوالمفضل شیبانى

۱. نجاشى، ابوالعباس احمد، پیشین، تحقیق سید موسى شیبیری زنجانى، ص ۳۹۹، رقم ۱۰۶۷.
۲. حموی، یاقوت، معجم البلدان، بیروت: دار بیروت و دار صادر، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۱۴۲؛ حکیمی، محمدرضا، میرحامدحسین، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامى، ۱۴۰۱، ص ۴۳.
۳. بغدادى، خطیب، تاریخ بغداد، بیروت: دارالکتب العربی ج ۳، ص ۲۳۱؛ اوائل المقالات، مفید، محمد بن محمد بن نعمان، مقدمه به قلم علامه زنجانى، چاپ اول، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق، ص ۲۷.
۴. بغدادى، خطیب، تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۷۳.
۵. نجاشى، ابوالعباس احمد، پیشین، تحقیق سید موسى شیبیری زنجانى، ص ۵۵۲، رقم ۱۱۳۰.
۶. حلی، ابن ادریس، مستطرفات السرائر، قم: مؤسسه انتشارات اسلامى، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۶۴۸.
۷. عسقلانى، ابن حجر، لسان المیزان، ج ۵، ص ۳۶۸.

و احمد بن عبدالله بن محمد الثقفی و از پدرش روایت می‌کند. وی در زمان خود در جامعه شخصیتی داشته و به لقب «حمّامی» و «صاحب الحمام» ملقب بوده که ممکن است از این جهت بوده که وی کبوترهای نامه رسان به شهرها ارسال می‌داشته است. وی در روز یکشنبه سوم جمادی الاخره سال ۴۶۱ (ق.ه) درگذشت.^۱

داماد شیخ مفید، ابویعلی جعفری پس از فوت شیخ مفید جانشین وی گردید.^۲ البته این امر به معنای ریاست طایفه امامیه نیست، بلکه تنها به مفهوم جانشینی مفید در تدریس بوده زیرا ریاست امامیه پس از شیخ مفید بر دوش سید مرتضی قرار گرفت. ابویعلی جعفری متکلم و فقیهی توانا بود. نجاشی ۱۵ کتاب به وی نسبت می‌دهد که بیشتر آنها در علم کلام و به صورت پاسخ پرسش و یا با عنوان «مسأله فی...» نگاشته شده و علی القاعده می‌بایست به صورت رساله باشد. وی به همراه نجاشی و سالار دیلمی وظیفه غسل سید مرتضی را عهده دار گردید.^۳ به گفته ابن حجر از ابویعلی، ابوالحسن بن هلال عمّانی و ابو منصور بن احمد نقل روایت می‌کنند.^۴ ابویعلی جعفری در روز شنبه ۱۶ رمضان سال ۴۶۳ (ق.ه) درگذشت. جنازه وی را در خانه‌اش در بغداد به خاک سپردند.^۵

۱-۱-۳. وجه تسمیه «مفید»

در خصوص وجه تسمیه «مفید» در تاریخ گزارشی آمده که پرداختن به آن بی وجه نیست.

علی بن عیسی رمّانی، از عالمان بزرگ معتزلی مذهب^۶ است که هر ساله مجالسی برای بحث و گفتگوی علمی ترتیب می‌داد. در این مجالس هرکس از دیار خویش سخنی آغاز می‌کرد و صحبتی می‌شنید. بسیاری از شهرهای دوردست و مناطق اطراف به محضر علی بن عیسی می‌شتافتند.

روزی شخصی از اهل بصره اجازه حضور طلبید. علی بن عیسی اجازه ورود داد و اندکی بعد مرد بصری قدم به مجلس نهاد. او مردی فاضل بود که مورد احترام بسیار و اکرام فراوان قرار گرفت و نگاه حاضرین را به خود پذیرا شد. دیری نگذشت که لب به سخن گشود و سؤالی را

۱. صفدی، صلاح‌الدین خلیل بن ابیک، الوافی بالوفیات، تحقیق احمد الارناؤوط، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۲، ص ۱۳۱.

۲. نجاشی، ابوالعباس احمد، پیشین، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، رقم ۱۰۷۰.

۳. همان، رقم ۷۰۸.

۴. عسقلانی، ابن حجر، لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۳۵.

۵. نجاشی، ابوالعباس احمد، پیشین، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، رقم ۱۰۷۰.

۶. حموی، یاقوت، معجم الأدباء، مصر: دار مأمون، ج ۱۴، ص ۷۳؛ بغدادی، خطیب، تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۱۶.